

Lingvistika

Dubravko Škiljan

NEKI PROBLEMI LINGVISTIKE TEKSTA

UDK 801:801.8

Referat na znanstvenom skupu. Primitljen 1. 4. 1983.

Lingvistika teksta zacijelo je jedna od najmlađih disciplina unutar još relativno mlade lingvistike; to je istovremeno disciplina koja u sebi pokušava okupiti i iskustva i dostignuća mnogih učenja, metoda i pravaca dosadašnje znanosti o jeziku. Ali bitni problemi koji se javljaju u vezi s lingvističkom teksta ne proizlaze iz njezine »mladosti« i njezine eklektičnosti već, prvenstveno iz osnovnog objekta njezina izučavanja — teksta koji je, nesumnjivo, za analizu jedan od najtežih fenomena unutar čovjekove jezične djelatnosti.

Premda neke od lingvističkih teorija (npr. transformacijska generativna gramatika Noama Chomskog), osobito u okviru ortodoksnih strukturalističkih učenja, pretpostavlja da bi osnovno polazište u izučavanju jezika trebalo da bude apstraktan jezični sistem, ipak — sagledavajući realno situaciju — prilično je trivijalno reći da se gotovo svako lingvističko istraživanje impliicitno ili eksplicitno zasniva na tekstu u nekom njegovu obliku, čak i kad je riječ o sasvim apstraktnim teorijama; to, dakako, još više vrijedi za primijenjenu lingvistiku, koja je uvijek usko povezana s tekstom, a učenje (i podučavanje) jezika, kao jedno od bitnih područja primjene lingvističke teorije, bez teksta zacijelo i nije moguće. Zbog svega toga, čak i kad ne bi postojala lingvistička disciplina posvećena tom problemu, trebalo bi vrlo pažljivo ispitati na koje se sve načine tekst može definirati i koje se domene istraživanja otvaraju odabirom određenog pristupa fenomenu teksta. Ovaj rad ni u kojem slučaju nema pretenzija da se bavi cjelokupnom širinom i dubinom te domene, pa čak niti da prikaže u kojim se osnovnim pravcima dosad razvijala lingvistika teksta, već samo da — sa stajališta lingvističke teorije — razmotri neke od problema koji se u izučavanjima teksta mogu pojaviti, i već se u praksi pojavljuju.

Naime, iako tekst kao *terminus technicus* susrećemo u nekim lingvističkim teorijama koje prethode lingvistici teksta, na primjer kod Louisa Hjelmsleva, promatrajući taj pojam u okviru suvremenih strukturalističkih učenja, svakako moramo poći od de Saussureove definicije govora: tekst za lingvistiku teksta uvijek pripada govoru, on je, dakle, materijalizirano ostvarenje pravila i jedinica apstraktnog jezičnog sistema, i mogli bismo reći da je ono što tekstu daje njegovu »teksturu« upravo njemu inherentna jezična organizacija. Ako nam je polazište doista govor, u de Saussureovu i strukturalističkom smislu te riječi, treba zamisliti da je svaka realizacija jezičnog sistema potencijalni tekst: na taj način termin tekst više nije, kao u svakodnevnoj upotrebi jezika, vezan samo uz pisana ostvarenja jezika, već obuhvaća i njegove realizacije u živoj, govorenoj riječi, pa — u krajnjoj konzekvenciji — i svaku drugu materijaliziranu manifestaciju jezičnog sustava. U praktičnom radu, dakle, bilo bi vjerojatno korisno razlikovati pisani od govorenog teksta. No sve do ovog mjesta elementi definicije teksta zapravo se uopće ne razlikuju od određenja govora kao jeziku (relativno) komplementarnog dijela unutar cjeline jezične djelatnosti, a suvremene interpretacije teksta teže za tim da od njega stvore jedinicu koja bi svojom virtualnom izdvojivošću, s jedne strane, i svojom strukturiranošću, s druge strane, bila pogodna da

postane zaseban objekt analize. U usko lingvističkom smislu specifičnost te jedinice bila bi u tome što ona hijerarhijski nadilazi razinu rečenice, i situacije u kojima se tekst sastoji samo od jedne rečenice ili nekog njezina dijela bile bi tek granični slučajevi o kojima u općenitom teorijskom razmatranju ne bi trebalo odviše voditi računa. I premda se danas javljaju doista mnogobrojne i međusobno katkada veoma različite definicije teksta, moglo bi se reći da im je gotovo svima zajednički nazivnik to što tekst promatraju kao niz rečenica koji je u vremenu ili prostoru tako povezan da predstavlja (najčešće sa stajališta komunikacijskog akta) izdvojivu cjelinu.

Ova nas tvrdnja, dovoljno neodređena da je teško možemo prihvatiti kao stvarnu definiciju, navodi na to da prethodnicom lingvistike teksta ne smatramo samo de Saussureovu nenapisanu lingvistiku govora, već i svako izučavanje jezika i govora koje se, bilo na razini izraza, bilo na razini sadržaja, ne zaustavlja na rečenici kao gornjoj granici analize. Zbog toga »prethistoriji« lingvistike teksta pripadaju podjednako i tradicionalna, i moderna, i lingvistička, i, u izvjesnoj mjeri, književno-teorijska retorika, i stilistika, i Harrisova sintaksa diskursa i neka proširenja transformacijske generativne gramatike Noama Chomskog, a danas s ovom disciplinom ponekad veoma blisko interferiraju teorije iskazivanja i iskaza, pa i sociolingvistička i psiholingvistička ispitivanja.

No ovaj pokušaj određenja teksta, ma koliko bio okviran, pokazuje i bitan problem koji se javlja pri njegovu realnom definiranju. Naime, ako je tekst determiniran vremenom ili prostorom (ili jednim i drugim), on je — kao što je već rečeno — jedinica govora, a budući da svaka jedinica govora zapravo predstavlja ostvarenje apstraktnog elementa jezičnog sistema, prvo je pitanje što je jezični ekvivalent tekstu. Ako se složimo s terminologijom prihvaćenom u jednom dijelu lingvističkih učenja koja — slijedeći Harrisu — jezičnu jedinicu više razine od nivoa rečenice nazivaju diskursom (a u definiranju diskursa javljaju se također velike teškoće, i ovdje ih ne možemo u potpunosti apstrahirati), onda bismo mogli reći da je tekst zapravo govorna realizacija diskursa. Ipak, i dalje se susrećemo bar s dvjema nedoumicama pri determiniranju teksta: s jedne strane, pitanje je kakve su to veze koje osiguravaju cjelovitost teksta ili, drugačije rečeno, kojim je karakteristikama (sintaktičkim, semantičkim ili nekima drugim, možda čak nejezičnim) niz rečenica teksta povezan u izdvojivu cjelinu i kako je naznačena, u prostoru ili vremenu, granica teksta. Osim toga, čim je riječ o jedinicama govora, kao što na to osobito upozoravaju dostignuća sociolingvistike, pa i teorije iskazivanja, mora se, makar implicitno, voditi računa i o mnogobrojnim nelingvističkim elementima koji determiniraju svaki konkretni pojedinačni govorni akt — treba, dakle, uzeti u obzir i govornika i slušaoca i kanal kojim se prenosi poruka i kontekst u kojem se taj akt odvija. Premda je očito da lingvistika danas, pa i lingvistika teksta, nije u stanju ni teorijski ni praktički da se realno suoči s tim problemima, oni nas ipak uvode u neka fundamentalna pitanja vezana uz mogućnost definiranja teksta: s jedne strane to su pitanja specifičnosti unutrašnje strukture teksta, a s druge je strane to interferencija teksta s kontekstom i njihova međusobna delimitacija.

Struktura teksta može se, kao i uvijek kad je riječ o aspektima jezične djelatnosti, promatrati bilo na planu izraza, bilo na planu sadržaja. Na planu izraza ona se iskazuje kao specifičnost sintaktičkih odnosa, i može se nesumnjivo utvrditi da sintaktička struktura teksta nadilazi zbroj struktura

pojedinih rečenica od kojih je taj tekst sastavljen: ovdje zapravo vrijedi općenito pravilo primjenljivo bilo na koji nivo jedinica jezika ili govora, pravilo prema kojem jedinica više razine nije tek suma jedinica niže razine već sadržava i neke samosvojne strukturalne karakteristike. I same sintaktičke veze unutar teksta koje prelaze granicu pojedine rečenice (dakle ono što bi iz perspektive jezika bilo predmetom jedne još nepostojeće sintakse diskursa) mogu se promatrati bar iz dvaju različitih aspekata. Jedan se skup problema, naime, koncentrira oko površinski uočljivih promjena u strukturi, izazvanih time što su rečenice nanizane jedna iza druge u cjelinu teksta. Neke su od tih promjena sasvim sintaktičke prirode (na primjer, pravila kongruencije čije se djelovanje proteže preko granice rečenice ili pravila sintaktičkih supstitucija koje dovode do upotrebe nepravilnih veznika, nekih priloga, konektora itd.), dok bi se druge promjene mogle nazvati sintaktičko-semantičke (takva je, na primjer, upotreba zamjenica, zamjeničkih priloga i pridjeva u tekstu). Između tih dviju grupa promjena ne postoji uvijek potpuno jasno razgraničenje, ali su novija istraživanja u okviru lingvistike teksta upravo u ovoj domeni najviše pridonijela ne samo otkrivanju mehanizma sintaktičkog strukturiranja teksta, već i izgrađivanju osnova jedne stvarne sintakse diskursa. Premda drugi krug problema također pripada sintaksi teksta, on je usko povezan i s njegovom semantičkom strukturom. Riječ je o problemu koji je u lingvističkoj teoriji poznat pod raznim nazivima, ili kao pitanje informacijskog subjekta i predikata, ili kao pitanje logičkog subjekta i predikata ili kao razlikovanje hipokejmenona i kategorumenona, a može se zapravo uvijek svesti na diferenciranje (koje se javlja još od antike) između teme i reme: radi se, dakle, o tome da se unutar rečenice otkriju oni njezini elementi koji su semantički i informacijski redundantni i oni koji za primaoca nose neku obavijest. Očito je da je takva analiza, dokle god ostajemo u strogim granicama lingvističkog ispitivanja, moguća samo na razini teksta, jer redundancija ili novina nekih elemenata proistječu jedino (relevantno za sadašnji stupanj razvoja lingvistike) iz prethodnog jezičnog konteksta. Prema tome, unutar jedne rečenice definiraju se formalne sintaktičke relacije između subjekta i predikata, a odnos teme i reme vidljiv je u nizu rečenica teksta, no posebno je zanimljivo zatim proučavati kojim se sve formalnim sintaktičkim sredstvima u okviru rečenice taj odnos obavijesnog subjekta i predikata može iskazati. Čini se da bi u toj domeni bila prilično korisna neortodokсна primjena teorije Noama Chomskog, koja bi s jedne strane dopuštala da se procesi generiranja promatraju i iznad rečenične granice, a s druge bi se strane poslužila recentnim razvojem misli američkog lingvиста u kojem semantička komponenta sve više i sve jasnije determinira sintaktičku strukturu.

I na planu sadržaja tekst se nesumnjivo pokazuje kao specifična semantička struktura, i neke se osobitosti toga plana zacijelo mogu promatrati gotovo potpuno neovisno o planu izraza teksta. No semantička se analiza teksta suočava s još težim problemima nego sintaktičko istraživanje, jer suvremena lingvistička teorija nerijetko nije u stanju na prikladan način objasniti ni sadržaj od teksta mnogo jednostavnijih jezičnih i (osobito) govornih jedinica. Zbog toga se u lingvistici teksta njegova semantička struktura obično, na ovaj ili onaj način, identificira s logičkom strukturom i podvrgava logičkoj analizi: ovome zacijelo pridonose podjednako i činjenica da se u evropskoj tradiciji još od antike gramatičko proučavanje često poistovećuje na nekim razinama s logičkom analizom i utemeljenost u logici gotovo svih tipova

semantičkih ispitivanja koja proizlaze iz danas tako popularne transformacijske generativne gramatike. Mislim da na ovome mjestu ne treba dokazivati koliko je ovakav pristup semantici teksta, pa i semantici u lingvistici uopće, ograničen jer ne može obuhvatiti sve one, veoma mnogobrojne, strukture plana sadržaja teksta u kojima su logičke veze oslabljene, okrnjene ili uopće ne postoje — golem dio čovjekove jezične produkcije, od umjetničkih djela do svakodnevnih razgovora, namjerno ili nenamjerno, uronjen djelomično u ljudsko nesvjesno i iracionalno ili proistječući iz njih, ne pokorava se zakonima logike i racija. Zato se sve češće, i unutar lingvistike teksta i izvan nje, javljaju mišljenja da semantičku strukturu teksta treba promatrati prije svega kroz prizmu konteksta u kojem taj tekst nastaje.

Tako se dotičemo još jednog krupnog problema s kojim se susreće lingvistika teksta — to je problem relacije samog teksta s vlastitim kontekstom. Budući da je suvremena lingvistička teorija više puta (doista vrlo različito), od Meilleta ili Bloomfielda pa sve do recentnih teorija iskazivanja ne baš odviše uspješno pokušavala odrediti karakter te relacije, mislim da nije potrebno navoditi sve teškoće s kojima se lingvisti u toj domeni suočavaju, no isto tako vjerujem da je nepotrebno posebno dokazivati kako su tekst i kontekst u kojem se on odvija uvijek duboko međusobno isprepleteni. Ako u kontekst čak i ne uključimo govornika i slušaoca sa svim povijesnim i društvenim faktorima koji ih determiniraju istovremeno s jezičnim sistemom u trenutku iskazivanja ili percepcije poruke, pa kontekst, slijedeći Jakobsona i njegovu inspiraciju u teoriji informacija i teoriji komunikacije, suzimo samo na izvanjezičnu stvarnost koja se preslikava na plan sadržaja poruke, pitanje odnosa u tekstu ostvarene jezične poruke i izvanjezične komunicirane realnosti i dalje ostaje vrlo kompleksno. U rješavanju dijela tog složenog pitanja lingvistici teksta zacijelo bi mogle pomoći neke spoznaje teorije komunikacija.

Trebalo bi, naime, svakako pretpostaviti da i tekst organiziran jezikom i komunicirana izvanjezična stvarnost (o statusu i stupnju »zbiljnosti« te stvarnosti ovdje ne možemo raspravljati) imaju svoje strukture, te da se te strukture međusobno razlikuju — iz toga, napokon, proizlazi i »znakovnost« jezične poruke. Isto bi tako trebalo pretpostaviti da u strukturi komunicirane realnosti postoje elementi koji su bitniji za njezino poimanje i oni koji su manje bitni, pa bi idealni »faktografski« tekst bio onaj u čiji su plan sadržaja preslikani svi bitni elementi te strukture. Uspoređivanje dviju struktura — strukture komunicirane izvanjezične stvarnosti i strukture teksta — moglo bi uvelike pridonijeti determiniranju informativnih i redundantnih elemenata u tekstu i time proširiti istraživanje odnosa teme i reme ili obavijesnog subjekta i predikata. No čini mi se u ovom trenutku još interesantnijom činjenica da kriterij »bitnosti« elemenata nije u cjelini sadržan u izvanjezičnoj strukturi, a još manje u jezičnoj, iako i jedna i druga na nj utječu, već ga velikim dijelom određuje čovjek — dakle primalac ili pošiljalac — koji sudjeluje u enkodiranju ili dekodiranju teksta. Drugim riječima, pošiljalac poruke, na osnovi vlastitog individualnog i kolektivnog iskustva koje obuhvaća golem broj civilizacijskih, povijesnih i društvenih determinanti, odabire iz strukture komunicirane stvarnosti neke elemente i preslikava ih na strukturu teksta, a primalac ne samo da prima poruku zajedno s obaviješću o toj komuniciranoj stvarnosti nego i prihvaća ili odbija pošiljačev odabir. Zbog toga se, u načelu, u svakoj poruci ili u svakom tekstu mogu

razlikovati faktografski od valorizacijskih elemenata, a očitavanje valorizacijskih elemenata otkriva i civilizacijsku ili — bolje rečeno — ideologijsku utemeljenost teksta. Kako se suvremena lingvistika, posebno u svojim post-strukturalističkim vidovima, sve više okreće upravo prema razotkrivanju »ideologiziranosti« čovjekove jezične djelatnosti, nije čudo što su i u lingvistici teksta među najzanimljivijima ona ispitivanja koja se bave detekcijom u tekstu jezičnim sredstvima realiziranih determinanti kolektivnih i individualnih strategija njegova enkodiranja i dekodiranja. Iako rezultati na tom području još nisu veliki, trebalo bi očekivati da je to mjesto na kojem će lingvistika teksta najviše pridonijeti razvoju opće lingvističke teorije.

Usprkos svim problemima na koje nailazi na teorijskom planu, ova mlada lingvistička disciplina već ima mnogobrojne mogućnosti primjene, osobito u domeni učenja jezika. Naime, u učenju jezika tekst je, bilo pisan bilo izgovoren, sasvim očito nezaobilazan, a pred nastavnike jezika, u najširem smislu te riječi, postavljaju se uvijek problemi kako da strukturu teksta, i na planu izraza i na planu sadržaja, prilagode mogućnostima i znanjima svojih primalaca — učenika, kako da izbjegnu (ili ne izbjegnu) odviše veliku »ideologiziranost« teksta, kako da odaberu najprikladniji kontekst i, napokon, kako da tekst prikažu kao ostvarenje raspoznatljive jezične organizacije koja se može primijeniti u stvaranju novih tekstova. Sve su to pitanja na koja lingvistika teksta intenzivno pokušava danas odgovoriti.

SOME PROBLEMS OF TEXT-LINGUISTICS

Summary

A recent segment of linguistics, named text-linguistics, has its roots in traditional and modern stylistics and rhetorics as well in de Saussure's unwritten linguistics of speech, in Harris' syntax of discourse, in re-interpretations of the theory of Noam Chomsky, in the theories of *énontiation*, in psycholinguistics, sociolinguistics etc.

Even now, there are a great number of problems concerning text-linguistics, and probably the main ones are:

- (1) the problem of definition of the text,
- (2) the problem of the syntactic structure of the text,
- (3) the problem of the semantic relations in the text,
- (4) the problem of the relation between text and context.

As the text is the starting-point for almost all applications of linguistic theory, especially for language teaching, the results of these investigations are closely related to applied linguistics, which deals, consciously or unconsciously, with these problems almost every day.